

O‘ZLASHMA SO‘ZLARNING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI VA LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Nazarova Gulbahor Azimjon qizi,
Ingliz tili fani o‘qituvchisi,
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tilimizga o‘zlashgan inglizcha so‘zlarni ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy-ma’rifiy sohasi mavzuviy guruhlariga ajratib o‘rganilgan. Hozirgi paytda bu so‘zlarning ko‘pchiligi zamonaviy qatlam so‘zlari sifatida og‘zaki va yozma nutqda faol ishlatilishi misollar yordamida batafsil ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: majmua, avtotrenirovka, antifrizlar, sinonimli leksemalar

Mustaqillikkacha bo‘lgan so‘z o‘zlashish jarayonida ayrim leksemalarning tilimizga rus tilining fonetik, leksik, morfologik yoki sintaktik hodisalariga moslashgan holda o‘zbek tili leksikasiga o‘zlashganini kuzatish mumkin. *Trenirovka* leksemasi ham shu hodisa mahsuli bo‘lib, ma’lum sifat-xususiyatlarga ega bo‘lish yoki ularni saqlab qolish uchun muntazam ravishda amalga oshiriladigan mashqlar, mashg‘ulotlar tushunchasini ifodalaydi. Bu leksemaning asl varianti mustaqillikdan so‘ng *trening* [ingl. training – o‘rgatish, tarbiyalash, mashq qildirish] shaklida o‘zlashtirildi.

	trenirovka	trening
1.	TRENIROVKA [r. < ingl. training] 1 Ma’lum sifat-xususiyatga ega bo‘lish yoki ularni saqlab qolish uchun muntazam ravishda amalga oshiriladigan mashqlar, mashg‘ulotlar. 2 Muayyan reja asosida sportchini, uning organizmini o‘z kuchini maksimal namoyon qilishga, chidamlilik, tezlik, chaqqonlikka va g‘alaba uchun intilishga	TRENING [ingl. training – o‘rgatish, tarbiyalash, mashq qildirish] Trenirovka tizimi, mashq, mashg‘ulot rejimi

	tayyorlab borish.	
2.	Asli inglizcha bo'lib, rus tili orqali o'zlashgan	To'g'rilan to'g'ri ingliz tilidan o'zlashgan
3.	Rus tilining tabiatiga moslashib o'zlashgan	O'zbek tili tabiatiga mos
4.	Qo'llanilishi nafaol	Qo'llanilishi faol
5.	Asosan sport sohasiga xoslangan	Ko'proq o'quv, o'rin bilan boshqa sohalarda ham ishlatiladi
6.	<i>mashg'ulot, trenirovka, trening</i> ma'nodosh leksemalar	

Trening leksemasining faollashganini hozirgi paytda turli vaqtli matbuot sahifalarida ham kuzatish mumkin. Bu leksema *seminar-trening*, *o'quv-trening* leksemalari tarkibida ham uchrab turadi. Psixoterapiya sohasida *autotrening* (ichki a'zolar funksiyasi, harakat faoliyati buzilganda o'z-o'zini ishontirish va o'z-o'zini boshqarish orqali shu holatdan forig' bo'lishga olib keladigan psixoterapiya, ruhiy davolash usuli)¹ sifatida ham ishlatiladi. Shunisi, muhimki, bu leksema ingliz tilida keng ma'noda ishlatilsa-da, hozirda tilimizda ko'proq o'quv sohasiga xoslangan holda ishlatiladi.

Umuman olganda, *chempionat* [r. chempionat < ingl. championship], *trenirovka* [r. < ingl. training], *tanketka* [ingl. tankette – kichkina tank], *kovboyka* [r. < ingl. cow-boy - otliq cho'pon], *trusi* [r. trusi < ingl. trousers – shim] kabi

¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. –T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-tom. 2000. 510-bet.

leksemalar soʻngida *-at*, *-ka* singari elementlarning kelish hollari inglizcha leksemalarning tabiatidan yiroq hisoblanadi.

Tilimizga *zoopark* leksemasidan tashqari inglizcha boʻlmasa-da, rus tili orqali oʻzlashib kelgan soʻzlar orasida *park* elementi ishtirokida hosil qilingan *avtopark*, *dendropark* kabi qoʻshma soʻzlar, yaʼni oʻrin-joy otlarini ham kuzatish mumkin.

Ingliz tilida feʼlning gerundiy (gerund) shakli mavjud boʻlib, bu shakl feʼl asosiga *-ing* qoʻshimchasi orqali hosil qilinadi va otga yaqin turadi. Shuningdek, feʼllardan shu shaklga omonim ot yasovchi qoʻshimcha ham mavjud. Leksikamizdagi belting, brifing, demping, doping, reyting, xolding, trening, monitoring, karting, marketing, kreking, sheyping, konsalting, peyjing, trening kabi inglizcha oʻzlashmalar borki, ularni etimologik jihatdan oʻrni bilan feʼlning gerungiy (harakat nomining *-sh* shakliga toʻgʻri keladigan) shakli yoki ot yasovchi qoʻchimcha qoʻshimcha sifatida qabul qilish mumkin.

Ingliz tilida feʼllarga qoʻshilib ot yasovchi *-tion* qoʻshimchali leksemalar koʻplab uchraydi. Ingliz tilidan rus tiliga bunday shaklli bir necha olinmalar oʻzlashtirilayotgan tilning tabiatiga adaptatsiya qilingan holda qabul qilingan. Masalan, *vulkanizatsiya* [*ingl.* vulkanization – kauchukni rezinaga aylantirish], *innovatsiya*, [*ingl.* innovation – kiritilgan yangilik, ixtiro] *natsionalizatsiya* [*ingl.* nationalisation < lot. natio, nationis – millat, xalq], *press-konferensiya* [*ingl.* press-conference < *fr.*], *registratsiya* [*ingl.* registration < lot. registrum – qayd etilgan, yozib qoʻyilgan], *eskalatsiya* [*ingl.* escalation – zina bilan yuqoriga koʻtarilish], *filtratsiya* [*ingl.* filtration < lot. filtrum - kigiz] kabi leksemalar ham oʻzbek tili leksikasiga shu holatda oʻzlashtirildi.

Toʻp bilan oʻynaladigan sport oʻyinlari orasida *-bol* elementli *futbol*, *voleybol*, *basketbol*, *gandbol* kabi leksemalar mavjud. Biroq *gandbol* [*ingl.* hand – qoʻl + ball – koptok, toʻp] leksemasi nutqda qoʻllanilishi jihatidan oʻz qurshovi, aniqrogʻi uyadoshlariga nisbatan passiv holda. Bu leksemaning dominantalik vazifasini *qoʻl toʻpi* shaklidagi kalkasiga oʻrin boʻshatib berishi rus tilidagi soʻz oʻzlashtirish jarayoni bilan bogʻliq holda yuz bergan.

Ma'lumki, o'zbek tilida ot so'z turkumida eng faol so'z yasovchi -chi qo'shimchasi hisoblanadi. Uning ingliz tilidagi muqobili -er shakli bo'lib, bu qolip asosida yasalgan *broyler, broker, buldozer, bufer, vaucher, gamburger, gangster, golkipier diler, dispetcher, doker, jemper, mikser peyjer, printer provayder, prodyuser, revolver, rekorder sviter, server, skaner, skver, skreper, skreper, snayper, sprinter, spiker, stayyer, starter, taymer, tanker, tender, tiker, toner, trauler, treyler, trener, triller, fermer, flomaster, xaker, charter*, shuningdek, *investor, monitor, sponsor, tranzistor, ekskavator, repitetor hamda importyor, reportyor, trenajyor* kabi 100 ga yaqin leksemalar tilimizga o'zlashgan.

Ma'lumki, lug'atlarga bosh so'z sifatida leksemalar kiradi. Agar u ot so'z turkumiga mansub bo'lsa, lug'atda bosh kelishik va sonning birlik shakllari bilan shakllanadi. Ayrim lug'atdagi leksemalar borki, ular lug'at tuzish qoidasiga istisno tarzda kiritilgan. Masalan, *menejerlar* [*ingl. manager* – boshqaruvchi] leksemasi shu ko'rinishda bo'lib, korxona va kompaniya egalari bo'lmagan, maxsus tayyorgarlik ko'rgan malakali yollanma boshqaruvchilar ma'nosini ifodalaydi. Shuningdek, *antifrizlar* [*anti.. + ingl. freeze* -muzlatish] leksemasi ham shu shaklda bo'lib, texnika sohasida past temperaturada ishlovchi ichdan yonuv dvigateli va boshqa turli qurilmalarni sovitish uchun ishlatiladigan, ancha past temperaturada (-75° gacha) muzlamaydigan suyuqliklar ma'nosini ifodalaydi. Bular qatoriga tred-yunionlar, fosfatlar kabi leksemalarini ham kiritish mumkin. Bu leksemalar o'zbek tilida faol leksema sifatida o'rinlashgan bo'lib, menejer, *antifriz*, tred-yunion, *fosfat* ko'rinishdagi birlik shaklda lug'atlardan joy olishi kerak. Menejer va ish boshqaruvchi leksemalari o'zaro sinonim hisoblanadi.

Yogurt [*ingl. yoghurt < turk. yogurt, t.-tat. – qatiq*] leksemasi asl turkiy leksema bo'lib, jem, meva konservasi, shokolod, kakao va boshqa qo'shimcha (to'ldirgich)lar aralashtirilgan, qaymoqli kremga o'xshash sut-qatiq mahsuloti (oddiy ivitilgan qatiq, kefir va boshqalar) ma'nosida ishlatiladi. Bu ham *utyuk* leksemasi kabi o'z shaklini o'zga til xususiyatlariga mos ravishda o'zgartirib qaytgan leksema sifatida o'zlashma sifatida baholanadi.

O'zlashmalarda yangilik bo'yog'i bo'lganligi bois ularni manbalarda turlicha yozish holatlari ham kuzatilmoqda. Hatto O'zbek tilining izohli lug'atida ham *noutbuk//notbuk*, *yogurt//yo'g'urt*, *pleyer//pleyyer*, *bluming//blyuming*, *kanistr//kanistra* kabi ayrim leksemalar imlosi ikki xil shaklga ega bo'lib qolgan. Bu kabi so'zlar o'z qatlam leksikasida ham ko'plab topiladiki, ularning imlosini imkon qadar ikki xil bo'lishiga yo'l qo'ymaslik lozim deb o'ylaymiz.

O'zbek tilining izohli lug'ati tarkibida *vord* elementi mavjud ikkita inglizcha o'zlashma leksema keltirilgan. *Krossvord* [ingl. crossword < cross – kesishma + word – so'z] publitsistik uslubning eng faol leksemalaridan biri bo'lib, gazetachilikda kataklarni harflar bilan to'ldirib, shu kataklarga yashirilgan, izlanayotgan so'zni topish o'yini, boshqotirma ma'nosida kelsa, *chaynvord* [ingl. chain – zanjir, halqa + word – so'z] ham shu uslubda zanjir shaklida ketma-ket joylashgan kataklarni harflar bilan to'ldirishdan iborat boshqotirma turi sifatida ishlatiladi.

Esish harakatini ifodalovchi so'zlar sirasi uchun *shamol* yetakchi, uyushtiruvchi so'z hisoblanadi. O'zbek tilida yel-yog'in otlarini maxsus tadqiq qilgan A.Aliqulov «O'zbek tilining izohli lug'ati»da esish harakatini ifodalovchi 34 ta so'z mavjudligini aniqlagan. Ulardan 21 tasi (bod, bodi sabo, bo'ron, garmsar, garmsel, girdibod, dovul, yel, yelvizak, izg'irin, izg'iriq, musson, nasim, sabo, samum, tayfun, to'fon, shabada, shabboda, quyun, g'urg'urak) ning leksikografik talqinida *shamol* so'zidan sema ifodalovchisi sifatida foydalanilgan².

Bu uyadoshlar qatoriga kiruvchi *tayfun* [ingl. typhoon < xit. taifung (tay fsh) – kuchli shamol yoki *arabcha to'fon* – toshqin; suvning ko'tarilishi] *geografik atama sifatida* shiddatli, nihoyatda kuchli shamolli tropik siklonlarning mahalliy nomi sifatida ishlatiladi.

² Aliqulov A. O'zbek tilida yel-yog'in lug'aviy-ma'noviy guruhi (tizimi, nutqiy voqelanishi va leksikografik talqini): Filol. fanlari nomzodi dis... -Toshkent, 2011. 19-bet.

Shou [ingl. show – ko‘rsatish, tomosha; ko‘rsatmoq, namoyish qilmoq] leksemasi ommaviy tomoshabinlar va tinglovchilarga mo‘ljallangan dabdabali, televizion yoki konsert estrada tomoshasi ma’nosiga ega. Tarkibida shou elementi mavjud: shou tashkil etish va o‘tkazish bilan bog‘liq ishbilarmonlik faoliyati, shou tashkil etish yo‘li bilan daromad topish ma’nosidagi *shou-biznes* [ingl. show-business], suhbat, ashula asosida tashkil etiladigan ko‘ngilochar ko‘rsatuv ma’nosidagi *tok-shou* [ingl. talk-shou] leksemalari juft holatda shakllanib o‘zlashgan, o‘zlashish tarixi uzoq bo‘lmagan leksemalardir.

Rekordsmen, sportsmen, biznesmen, yaxtsmen, barmen leksemalari inglizcha qo‘shma yasama so‘z bo‘lib, shaxs oti yasash qolipi hosilalaridir. *Rekordsmen* [ingl. recordsmen – rekordchi, rekordga erishgan kishi] hozirda ishlatilishi passivlashgan leksema bo‘lib, uning sinonimi bo‘lgan *rekordchi* leksemasining qo‘llanilishi unga nisbatan faollashgan. Tilimizda kalka usulida hosil qilingan *rekordsmen – rekordchi, sportsmen – sportchi, biznesmen – bizneschi, barmen – bar egasi, yaxtsmen – yaxtada yelkanli sport bilan shug‘ullanuvchi* kabi juftliklar mavjud.

Tilning jamiyat bilan hamnafas yuradigan, undagi o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirishni talab qiladigan muhim bo‘limi ham leksika hisoblanadi. Leksika tildagi o‘zgarishlarni o‘zidan boshqa doiralarga qaraganda kengroq aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdiyev M.B. Sohaviy leksikaning sistem tahlili (Samarqand viloyati kasb-hunarlar materiallari asosida): filol. fan. dokt.... dis. avtoref. – T., 2005.
2. Aliqulov A. O‘zbek tilida “yel-yog‘in” lug‘aviy-ma’noviy guruhi: filol. fanlari nomz... diss. – Toshkent, 2011.
3. Bobojonov Sh. Semema, uning nutqiy voqelanishi va izohli lug‘atdagi talqini: filol. fan. nomz...dis. avtoref. – Samarqand, 2004.
4. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish: filol. fan. dokt.... dis. -T., 1997.
5. Jamolxonov N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -T.: O‘qituvchi, 2005. 196-bet.
6. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasallashining nazariy masalalari. – T.: Fan, 2009.